

CHO'L MINTAQASIDA ENG KO'P O'SADIGAN O'SIMLIKLAR

Kenjayeva Dilrabo

UrDU biologiya yo`nalishi 2-kurs magistratura talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada cho'l mintaqasining turli hil tuproqdan iboratligi undagi o'simliklarni ham turli tuman bo'lishiga sabab bo'lganligi va Xorazm viloyati tuproqlarining cho'l mintaqasida eng ko'p o'sadigan o'simliklar o'rganilgan.*

Kalit so`zlar: *o'simlik, tuproq, cho'l, yog'ingarchilik, qumli, adr, yer.*

Xorazm vohasi o`simliklari relief xususiyatlari va tu'roq qo'lamiga bog'liq ravishda o`zgaradi. Asosan sug'oriladigan yerlardagi o`simliklar, janubiy qumli hududlar o`simliklari, delg'ta tekisliklari ko`tarilmalaridagi o`simliklar bir - biridan farq qiladi. Voha o'simlik qo'lami kom'leks xususiyatga ega bo'liber osti suv sathi, tu'roq sho`rlanishi kabilarga bog'liq ravishda bir qancha, o`zaro almashinib boruvchi guruhlarga ajraladi. Vohada 200 ga yaqin o'simlik turi mavjudligiga qaramasdan o'simlik qo'lami Kambag'al hisoblanadi.

G'arb, janubi-g'arb va janubdan ko'proq Turkmanistonning Ung'iz orti Qoraqum qumliklari, Toshhovuz viloyati, shimoliy-g'arb va shimoliy-sharqdan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Buxoro viloyati bilan chegaralanadi. Xorazm viloyatining umumiy yer maydoni 605,2 ming gektar, shundan sug'oriladigan yer maydoni 260,9 ming gektarni tashkil qiladi. Ekin maydoni 211,8 ming gektar.

Xorazm vohasida yog'ingarchilik kam, uning yillik miqdori 79-90 mm atrofida bo'ladi, yog'in-sochinning asosiy miqdori ko'klamda kuzatiladi. Yog'ingarchilik kuzda ham bo'ladi. Yoz oylarida yog'ingarchilik deyarli bo'lmaydi. Xorazmda yog'adigan yomg'irlar miqdori kamligi va u ham oz-ozdan bir necha marta takrorlanib tuproqni chuqur qatlamiga singmaydi va shuning uchun ham sizotsuvlar zaxirasini to'ldirmaydi. Havoning o'rtacha ko'p yillik nisbiy namligi 30 foizdan oshmaydi. Havoning quruq bo'lishi va quyoshning intensiv radiatsiyasi natijasida bug'lanish yuqori bo'ladi. Suv va yer yuzidagi bug'lanishlarning yillik miqdori o'rta hisobda 1200 mm ni tashkil etadi. Bu esa yillik yog'in miqdoridan 15 marta yuqori demakdir. Shuningdek, yer osti suvlari, sho'r va yaqin joylashgan.

Cho'l mintaqasining turli hil tuproqdan iboratligi undagi o'simliklarni ham turli tuman bo'lishiga sabab bo'lgan. Masalan sho'rxor tuproqli ylarda sho'r o'simliklar, qum tuproqli yerlarda qumda yahshi o'suvchi ksereofit o'simliklar, gipsli yerlarda shu sharoitga moslashgan ba'zi o'simliklar o'sadi.

Ekstrarid (o'ta issiq) iqlimli cho'l mintaqasida harorat juda yuqori bo'lib, yozda +40, +45 C* ga yetadi. Yozda kunlarning juda isishi, yog'ingarchilikning butunlay bo'lmasligi, kuchli issiq shamollarning esib turishi, bulutli kunlarning butunlay bo'lmasligi bilan xarakterlanadi. Cho'l mintaqasida yillik namlik 120-200 mm

ni tashkil etadi. Yozda 4-5 oygacha bir tomchi ham yog'in tushmaydi. Shu sababli havoning absolute namligi iyulda 30%ga zo'rg'a yetad.

KOVRAK Asosan qumliklar, cho'llar, adirlar va tog'oldi hududlarida o'suvchi o'simlikdir. Sassiqlik kovrak o'simligining bo'yi 1.0-1.5 metrgacha yetadi, uning yo'g'on ildizi, tuproqning 1.5 metr chuqurligigacha kirib boradi. Shakli silindrsimon, bochkasimon yoki tuxumsimon bo'lishi mumkin.

Bu o'simlikning poyasi tik o'suvchi, ichi biroz g'ovak, yuqori qismidan shoxlangan, asosan bir genertiv novda hosil qilib 7-9 yilda bir marotaba gullab, urug'lab keyin nobud bo'ladi. Barglari, yumshoq, tez so'liyidigan, ustki tomoni tuksiz, pastki qismi esa biroz tukli, ildiz bo'g'zidagilari qisqa, yo'g'on bandli, poyadagilari maydaroq bo'lib, uchki qismdagilari faqat barg novini hosil qiladi. Ildiz bo'g'zidagi barglarning shakli piramidasimon, barg plastinkasi ikkilamchi qirg'ilgan, barg bo'laklari lansetsimon, chekkalari tekis bo'lib, uzunligi 14-18, eni 5-7 santimetrga yetad.

Poyadagi barglar yuqoriga qarab maydalashib boradi, eng uchdagilari faqat bargqinidan (novdan) iborat. Kovrak vegetatsiyasini fevral oyining oxiridan boshlaydi. Mart, aprel oyida gullab, mayning oxirida urug'laydi. Mevasi may oyining oxiri va iyun oyining birinchi yarmida pishib yetiladi. Urug'lar yetilgach, hasharotlar, qushlar va shamol yordamida tarqaladi. Kovrak tarkibida efir moylari, smola (elim), uglevodlar va boshqa biologik faol moddalar mavjud. Tibbiyotda ishlatiladigan yelim-smola tarkibi efir moylari, unga qo'lansa hid beruvchi organik sulfidlar, pinen va terpenoidlar, kumarin va boshqa birikmalardan iborat. Kovrak ildizidan qirg'ish yo'li bilan ajratib olingan yelim-smola kina, asafetida, sapagen, al'banum, sumbul, ammoniakum kabi turli nomlar bilan qadimdan tibbiyotda keng qo'llanilib kelingan.

1-rasm Kovrak

QORA SAKSOVUL-(Halahulon apholu lijin)

Sho'radoshlar oilasidan bo'lib, bo'yi 3 -5 m diometri 60 -80 sm ga yetadigan daraxt. Uning bir yillik novdalari juda ham sersuv, bo'g'imli va yashil rangda bo'lib, barg vazifasini bajaradi. Barglari yoqolib ketgan va mayday tangalar bilan almashgan. Qorasoksovul aprel -may oylarida ko'karadi va gullaydi gullari ko'rimsiz, juda mayday bo'ladi. Uning mevasi oktabr oyida pishadi mevalari qanotchali bo'lib, eni bir sm yetadi. Tashqi tomondan gulag o'xshaydi. U urug'idan yahshi unadi. U rugini sho'rxok

qum tuproqli yerlarga kuzda (noyabrda) yoki erta bahorda (fevralning oxiri mart oyida) ekish mumkin. Qorasoksovlar sho'r tuproqda yahshi o'sadi shuning uchun bazan sho'rxok saksaul deyishadi. Tanasi ko'ndalangiga kesilsa, unda 150 dan ortiq yillik halqalar ko'ramiz. U bir yilda bir necha yillik halqalar hosil qiladi. o'simlik 30-35 yilda to'liq voyaga yetadi. 50-60 yildan keyin quriy boshlaydi. Agar 5-6 yillik eski novdalari kesib olinsa ham ildizidan yana ko'karadi. Chorva uchun to'yimli ozuqa, yog'ochi ogir tez sinuvchan, usti to'q kulrang po'stloq bilan qoplangan, chirigan poyalari eng yahshi yoqilg'i bo'lib, undan ko'mir tayyorlanadi.

SARSAZAN-(Haloknemum strobilaceum) sho'radoshlar oilasidan. Bo'yi 10-30 sm chala buta. Poyasi juda shoxlangan, sersuv, bir tupi 1m kv joyni egallaydi. Yillik shohlari silindr, etli bo'g'imli. Mart-aprelda ko'karib, iyul-avgust oylarida gullaydi. Mevasi avgust-oktabr oyida pishadi. o'simlik taqir, nam, sho'r yerlarda o'sadi.

OQSOKSOVUL (*haloxylon persikum*) sho'radoshlar oilasidan bo'yi 5 m daraxt. Barglari mayday kattaligi 1.5 mm bo'lgan tangachali. U ekilgan yerlarning havosi nam bo'lib turli hil bir yilliko'simliklarning ancha normal o'sishiga yordam beradi ko'chma qumlarni tutib qolishi tufayli temir yo'l yoqlariga cho'ldagi ovul quduqlar atrofiga eqiladi. Undan eng sifatli yoqilg'i ham tayyorlanadi. undan tayyorlangan komir oyoq og'riq kasalligiga yahshi davo beradi. uning guulidan achchiqtuzlar oliinadi. U Qizilqum Buxoro oblastlarida qumloq joylarda ustyurtning janubi tomonidagi adirda ko'p o'sadi.

YANTOQ (Alhagi sparsifolia shap) dukkakdoshlar oilasi, bo'yi 60-80 sm, ko'p yillik o'simlik. Ildizi 15-20m chuqurlikkacha boradi. Uning uchinchi tartibli shoxchalari tikanga aylangan. Barglari tuksiz, 2-4sm uzunlikda, eni 5-2,5 sm, elipsimon yok teskari tuxumsimon, ohiri uchli bo'lib tugaydi. Gullari pushti tuksiz. Uzunligi 1sm, 3-58 tadan shoxchalarga o'rnashadi. Mevasi Avgust-oktabr oylarida pishadi. Urug'i po'st bilan qoplangan, bo'g'im bo'lib joylashgan. urug'idan sekin ko'payadi Chorva uchun to'yimli ozuqa, undan shakar ham olishadi. Yoz davomida 100-150 kg shakar to'plashi mumkin.

2-rasm Kovrak

1-jadval

CHO'L MINTAQAASIDA ENG KO'P O'SADIGAN O'SIMLIK

№	MAXALLIY NOMI	OILASI	GULLASH DAVRI
	Buta va chala butalar		
1	jingil	Yulg'indoshlar	Iyul-oktabr
2	kermakjusan	Murakkabguldoshlar	sentabr

3	ko'kpek	Sho'radoshlar	Iyul
4	norjuzgan	Torondoshlar	aprel
5	oqbo'yalish	Sho'radoshlar	Iyun
6	oqjuzg'on	Torondoshlar	aprel
7	oqsho'ra	Sho'radoshlar	Iyun
8	oqylmonquloq	dukkakdoshlar	Iyun
9	patloq	dukkakdoshlar	aprel
10	tukli quyonsuyak		may
11	cho'lastragal		may
12	cho'tqaragan		may
13	shoxilak	Sho'radoshlar	Iyul
14	ermon	Murakkabguldoshlar	sentabr
15	echkinchak	dukkakdoshlar	aprel
16	qorqbarqit	Sho'radoshlar	Iyun
17	qorajuvsan	Murakkabguldoshlar	sentabr
18	qorashuvoq		sentabr
	BIR YILLIK O'SIMLIK		
1	Achchiqo't	sutlamadoshlar	aprel
2	Babuna	Murakkabguldoshlar	aprel
3	Bo'zcho'l	Boshodoshlar	may
4	Gultikan	Murakkabguldoshlar	aprel
5	Movigul	Govzabonguldoshlar	aprel
6	Momaqaldirmoq	sutlamadoshlar	aprel
7	Mushuktirnoq	Dukkakdoshlar	aprel
8	Mushukqoyruk	Kermakdoshlar	aprel
9	Nayzaqora	Sho'radoshlar	may
10	Olabuta		mart
11	Otashak	Ayiqtovondoshlar	mart
12	Oqchitir	Kermakdoshlar	may
13	Oshiq o't	sutlamadoshlar	aprel
14	jag'-jag'	Kermakdoshlar	aprel
15	poshmak	Sho'radoshlar	Iyul
16	sariqsira	Soyaabonguldoshlar	aprel
17	Sog'an	Sho'radoshlar	Iyun
18	Sertukbaliqko'z		Iyul
19	Keta		Iyul
20	Tasmacho'p	Ayiqtovondoshlar	may
21	Tuksizbaliqko'z	Sho'radoshlar	Iyul
22	To'rg'ayo't		Iyun
23	To'rg'aycho'p		Iyul
24	Tuya qorin		Iyul
25	Tuyachangal		Iyun
26	Uchma	Ayiqtovondoshlar	mart
27	Hipikoum	Ko'knordoshlar	mart
28	Xamizise	sutlamadoshlar	may
29	Xaredandon	Sho'radoshlar	Iyun
30	Xolstarium	Chinniguldoshlar	Iyun

31	Chitiro't	Krestguldoshlar	aprel
32	Shokila	hiloldoshlar	Iyul
33	Yog'liq qora	Krestguldoshlar	mart
34	Qoraqiz	Murakkabguldoshlar	Iyul
35	Qorabark o't	Sho'radoshlar	aprel
36	Qizilcho'p	Krestguldoshlar	aprel
37	Qizil sho'ra	Sho'radoshlar	Iyul
38	Qumtariq		may
39	Qumboq		Iyul
40	Qumsiparak	Chinniguldoshlar	aprel
41	Quyjonjun	Sho'radoshlar	Iyun
42	Qushoyoq	Murakkabguldoshlar	aprel
43	G'oz o'ti	Boshoqdoshlar	Iyun
KO'P YILLIK O'SIMLIKLAR			
1	Arxarbuyurg'un	Sho'radoshlar	Iyun
2	Betaga bo'z	Boshoqdoshlar	aprel
3	Bo'ritikan	Chinniguldoshlar	may
4	Buldiriqo't	Alesmadoshlar	may
5	Bo'ymadarono't	Murakkabguldoshlar	may
6	Bug'doyiqqamish	Boshoqdoshlar	Iyun
7	Buyurg'un	Sho'radoshlar	aprel
8	Jayrono't	Frankeniyadoshlar	may
9	Javqosin	Piiyozguldoshlar	aprel
10	Iloncho'p	Soyabonguldoshlar	aprel
11	Kermak	Kermakdoshlar	may
12	Mavzoley	Murakkabguldoshlar	aprel
13	Mingtomir	Piiyozguldoshlar	may
14	Nayzabarg	Alesmadoshlar	Iyun
15	Norselin	Boshoqdoshlar	Iyun
16	Olmoso't	Ayiqtovondoshlar	aprel
17	Otashak	Piiyozguldoshlar	aprel
18	Oqbosh	Murakkabguldoshlar	Iyun
19	Oqmiya	Dukkakdoshlar	aprel
20	Oqtiikan	Pechakguldoshlar	Iyul
21	Oqpechak	Chinniguldoshlar	may
22	Oqqurt	Pechakguldoshlar	may
23	Savrinjon	Piiyozguldoshlar	mart
24	Sassiq qo'ray	Soyabonguldoshlar	may
25	Suvbug'doyiq	Boshoqdoshlar	aprel
26	Suvpiyoz	Piiyozguldoshlar	may
27	Sirttan	Qovoadoshlar	may
28	So'libosh	Boshoqdoshlar	Iyul

29	Tatir	Sho'radoshlar	Iyul
30	Toshbuyurg'un		Iyun
31	Tuyatovon	Tuyatovondoshla	may
32	Chalov	Boshodoshlar	aprel
33	Choycho'p	Gavzabonguldoshlar	may
34	Cho'lkuchala	torondoshlar	aprel
35	Cho'lichukri	Torondoshlar	aprel
36	Shakaryantoq	Dukkakdoshlar	aprel
37	Shoxbark	shoxbarkdoshlar	Iyun
38	Sho'rqjriq	Boshodoshlar	Iyul
39	Sho'rbo'ta	Sho'radoshlar	Iyul
40	Qoraqo'g'a	Hiloldoshlar	Iyul
41	Qizilqiyoc	Boshodoshlar	aprel
42	Qo'zigul	Piiyozguldoshlar	mart
43	Qumpiyoz	Piiyozguldoshlar	may
44	Qumerkak	Boshodoshlar	may
45	qulanquyruq	Dukkakdoshlar	may

Tabiat o'zining go'zalligi bilan o'ziga insonoyatni jalb etadi. Har bir kishini maftunkor to'glarni qoplab turgan doimiy muzlar, ulardagi xushbo'y gullar, dorivor o'simliklar, hayvon turiari, toza havo, sho'x sharsharalari, muz chuqqilari, qoyalari bilan rom etadi. Bularning hammasidan zavq. olish kerak, har bir narsaning o'z qadriga etish, tabiatdagi mujazgina bir jonli mavjudotni ham asray-avaylash lozim. Lekin insonlar bularning qadriga etish, zavq olish o'rniga ularga ozor etkazishadi, masalan, to'g'da endi ochilgan gullarning eng kattasi, eng chiroylisini uzib olib, guldasta tayorlaydi, lekin o'ylab ko'rishmaydi-ki ozgina vaqt o'tib bu gullar so'lib, qurib qolishini, o'z chiroyini yuqotgan guldastani esa tashlab yuboriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. L.A.Alibekov, Nishonov. S.A "Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan ratsional foydalanish". Toshkent. "O'qituvchi" 1983 yil.
2. P.Baratov "O'zbekiston tabiiy geografiyasi". T.: "O'qituvchi", 1996.
3. P.Baratov, M.Mamatqulov "O'zbekiston tabiiy geografiyasi". T.: "O'qituvchi", 2000.
4. P.Baratov "O'zbekiston tabiiy geografiyasini 7-sinf". T.: "O'qituvchi", 1996.
5. P.G'ulomov, A.Vahobov, A.Xasanov, "O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi". T.: "Mehnat", 1995.
6. V.Kalonov, A.Hayitov, L.Erxanov "O'zbekiston geografiyasini maktabda o'qitish". "Qarshi". 2000.
7. V.A.Mayiseyev "Turkistonning yovvoyi tabiati" Toshkent "Sharq" 1996y.